

TOM 18

SERIA POD REDAKCJĄ

KS. DR. HAB. ANDRZEJA BRUŹDZIŃSKIEGO, PROF. UPJPII
I DR. HAB. TOMASZA GRAFFA

MIĘDZYNARODOWY KOMITET REDAKCYJNY:

KS. PROF. DR. HAB. JACEK URBAN – PRZEWODNICZĄCY, POLSKA
MGR. PŘEMYSL BAR, PH.D., CZECHY
JUDR. MGR. GABRIEL LUKÁČ, SŁOWACJA
PROF. DR. HAB. ZDZISŁAW NOGA, POLSKA
PROF. PHDR. JIŘÍ TRÁVNÍČEK, CZECHY
KS. PROF. DR. HAB. ROBERT TYRAŁA, POLSKA
KS. PROF. DR. HAB. ANDRZEJ WITKO, POLSKA

Matka Katarzyna z Kłobucka (1552-1620)

Współzałożycielka Zgromadzenia Sióstr Augustianek w Polsce

REDAKCJA

Krystyna Abramczuk OSA

Dorota Kowalewska OSA

Kraków 2022

© Copyright by Zgromadzenie Sióstr św. Augustyna w Polsce
and individual authors, 2022

Recenzenci

ks. prof. dr hab. Jan Pietrzykowski, UKSW
dr hab. Wiktor Szymborski, UJ

Opracowanie redakcyjne
Edyta Wygonik-Barzyk

Projekt okładki
Marta Jaszczuk

Grafika na okładce
M. Kaczyński, 2011

ISBN 978-83-8138-637-1 (druk)
ISBN 978-83-8138-638-8 (PDF)
<https://doi.org/10.12797/9788381386388>

Publikacja sfinansowana przez
Zgromadzenie Sióstr św. Augustyna w Polsce

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 421-13-87
e-mail: publishing@akademicka.pl
Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

Spis treści

Wykaz najważniejszych skrótów	7
Wprowadzenie	9
Podziękowanie Matki Generalnej	13
Kazimierz Łatak CRL, Kłobuck – miasto i parafia jako środowisko dzieciństwa i wczesnej młodości matki Katarzyny	17
Krystyna Abramczuk OSA, Matka Katarzyna z Kłobucka i o. Szymon Mniszek – współzałożyciele Zgromadzenia Sióstr Świętego Augustyna w Polsce	41
Janusz Zbudniewek OSPPE, Klimat religijny Kazimierza na przełomie XVI i XVII w. po czasy współczesne	61
Bogusław Krasnowolski, Kościół św. Katarzyny i klasztor Augustianów w latach powstania i kształtowania się wspólnoty Sióstr Augustianek w krakowskim Kazimierzu	97
dk. Waldemar Rozynkowski, Rozwój zakonów żeńskich na ziemiach polskich w okresie potrydenckim – wybrane zagadnienia	127
Wiesław Dawidowski OSA, Pierwotne prawodawstwo Zgromadzenia Sióstr Augustianek w Polsce	141
ks. Andrzej Bruździński, Bractwa religijne na Kazimierzu w okresie działalności matki Katarzyny z Kłobucka	153
ks. Andrzej Scaber, Matka Katarzyna z Kłobucka – czy możliwe jest rozpoczęcie procesu beatyfikacyjnego i kanonizacyjnego pierwszej polskiej augustianki?	169

Bibliografia	179
Informacje o autorach tekstów.....	197
Wykaz ilustracji.....	199
<i>Mother Katherine from Kłobuck (1552-1620): Co-founder of the Order of Augustinian Nuns in Poland. Summary.....</i>	201
Indeks osobowy.....	203

Wykaz najważniejszych skrótów

AACz	Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej w Częstochowie
AAD	Archiwum Aktów Dawnych w Krakowie
ABC	Archiwum Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie
AC	Analecta Cracoviensia
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
AJG	Archiwum Klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie
AKMKr	Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie
ANK	Archiwum Narodowe w Krakowie
ASA	Archiwum Sióstr Augustianek w Krakowie
ASk	Archiwum Klasztoru Paulinów na Skałce w Krakowie
AUG	Przybytki Augustiańskie w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie
ANK Aug	Archiwum Augustianów w Archiwum Narodowym w Krakowie
AWMKZ	Archiwum Wojewódzkiego Małopolskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie
BJ	Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
BK	Biblioteka Krakowska
BPAN	Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
KH	Kwartalnik Historyczny
MDCh	Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej
NP	Nasza Przeszłość
PC	Paedagogia Christiana
PNL	Przewodnik Naukowy i Literacki
PSB	Polski słownik biograficzny
RH	Roczniki Humanistyczne
RK	Rocznik Krakowski
SC	Studia Claromontana
SD	Stare Druki
SG	Studia Gdańskie

(dzisiaj ponownie tam eksponowany). Znaczącym dziełem sztuki jest obraz *Jezus Chrystus przed sądem Piłata* autorstwa Szymona Czechowicza z połowy XVIII w.¹⁵¹

Utrata niemal całego wyposażenia kościoła, jaka miała miejsce na początku XIX w., była ogromnym ciosem wymierzonym w dziedzictwo krakowskiej sztuki sakralnej. Wyposażenie kościoła i klasztoru, narastające od fundacji w wieku XIV po XVIII stulecie, było – do roku 1802 – jednym z najznakomitszych tego rodzaju zespołów w skali co najmniej krajowej. Wykorzystane tu źródła, wraz z zachowanymi elementami, dają ogólne tylko pojęcie o dokonywanych przekształceniach i przyświecających owym przekształceniom ideach. Studia nad całokształtem sakralnych wystrojów – a nie ich poszczególnymi elementami, analizowanymi, w zależności od ich charakteru, w kontekście malarstwa, rzeźby czy rzemiosła artystycznego danej epoki – jawią się jako ważne, często zaniedbywane pole badawcze.

DK. WALDEMAR ROZYNKOWSKI
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Rozwój zakonów żeńskich na ziemiach polskich w okresie potrydenckim – wybrane zagadnienia

Wstęp

Okres od drugiej połowy XVI do końca XVIII stulecia (do zaborów) był czasem dynamicznego rozwoju żeńskiego życia zakonnego. Proces ten można śledzić dwutorowo. Z jednej strony przez ok. dwa stulecia powstawały nowe fundacje istniejących już od średniowiecza zakonów. Poza tym powstawały nowe fundacje zakonne, które były owocem rozprzestrzeniania się wspólnot zakonnych założonych w epoce nowożytnej. Dotyczy to zarówno zakonów sprowadzonych w granice państwa polskiego, jak i tych powołanych do istnienia na naszych ziemiach.

Najbardziej zasłużoną badaczką żeńskiego życia zakonnego w Polsce w epoce nowożytnej jest benedyktyнка z klasztoru w Żarnowcu s. Małgorzata Borkowska. W niniejszym artykule będziemy często odwoływać się do wyników jej obszernych badań, szczególnie w kontekście rezultatów badań nad benedyktynkami reformy chełmińskiej¹.

¹ Zob. M. Borkowska, *Między tradycją a powrotem do źródeł. Szesnastowieczne modele odnowy życia zakonnego w Polsce*, [w:] *Fermentum massae mundi. Jackowi Woźniakowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. N. Cieślińska, P. Rudziński, Warszawa 1990, s. 262-266; eadem, *Życie codzienne klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1996; eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X-XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 197-243; eadem, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002; eadem,

¹⁵¹ M. Karpowicz, *Krakowskie obrazy Szymona Czechowicza*, RK 1990, 56, s. 145.

Przypomnijmy, że w średniowieczu na ziemiach, które znajdowały się w różnych okresach w granicach państwa polskiego, spotykamy ponad 50 żeńskich klasztorów. Pośród nich odnotowujemy wspólnoty: benedyktynek, brygidek, cysterek, dominikanek, duchaczek, klarysek oraz norbertanek. Poza tym istniały domy wspólnot tercjarek i beginek, które niestety często trudno uchwycić źródłowo, gdyż niejednokrotnie funkcjonowały tylko przez pewien czas².

Rozwój życia zakonnego

W okresie potrydenckim mamy do czynienia z dynamicznym rozwojem żeńskiego życia zakonnego. Wskazuje się na kilka czynników sprzyjających temu zjawisku: dogodne warunki polityczne (choć ich owoce można dostrzec dopiero od końca XVI w.); zmiany obyczajowe (chodzi głównie o promocję kobiet w społeczeństwie); klimat religijny epoki potrydenckiej, który sprzyjał radykalizmowi życia zakonnego, oraz uchwały soboru trydenckiego, które wprowadzając reformę prawa zakonnego, dały jednocześnie nowy impuls różnym formom życia wspólnotowego³. Oczywiście każdy zakon, a dokładnie każda żeńska fundacja, posiada własną i do pewnego stopnia odrębną historię. A zatem poznając dzieje poszczególnych wspólnot, pełniej rozumiemy złożoność procesu fundacyjnego żeńskich wspólnot zakonnych.

Nowe fundacje zakonne żeńskie można podzielić zasadniczo na dwie grupy: nowe domy zakonne wspólnot obecnych w Polsce od średniowiecza oraz nowe placówki zakonów i zgromadzeń sprowadzonych z zewnątrz

Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej, t. 1: Polska Zachodnia i Północna, Warszawa 2004, t. 2: Polska Centralna i Południowa, Warszawa 2005, t. 3: Wielkie Księstwo Litewskie i Ziemia Ruskie Korony Polskiej, Warszawa 2008; eadem, Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej, Lublin 2010.

² Zob. np. K. Dobrowolski, *Pierwsze sekty religijne w Polsce*, Kraków 1925; J. Wyrzumiński, *Beginki i begardzi w Polsce w XIII-XV wieku*, KH 1972, 79, 3, s. 521-544; U. Borkowska, *Beginki i begardzi*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1995, kol. 178; J. Maciejewski, *Likwidacja Bractwa Begardów w Kaszczorku w świetle ugody z biskupem wrocławskim z 1320 roku*, NP 1995, 84, s. 5-12; P. Stefaniak, *Tercjarki Zakonu Kaznodziejskiego na Pomorzu XIV-XVI w.*, SG 2010, 27, s. 131-151.

³ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim*, s. 199.

bądź założonych w okresie potrydenckim na ziemiach polskich. Jeżeli chodzi o pierwszą przywołaną grupę, to rozwój poszczególnych wspólnot żeńskich wyglądał następująco:

- bernardynki: ok. 1580 r. – 11 fundacji, koniec XVIII w. – 22 fundacje,
- benedyktyнки: ok. 1580 r. – 3 fundacje, koniec XVIII w. – 22 fundacje,
- norbertanki: ok. 1580 r. – 6 fundacji, koniec XVIII w. – 9 fundacji,
- klaryski: ok. 1580 r. – 3 fundacje, koniec XVIII w. – 8 fundacji,
- brygidki: ok. 1580 r. – 2 fundacje, koniec XVIII w. – 8 fundacji,
- cysterki: ok. 1580 r. – 2 fundacje, koniec XVIII w. – 3 fundacje,
- dominikanki mniszki: ok. 1580 r. – 1 fundacja, koniec XVIII w. – 11 fundacji,
- duchaczki: ok. 1580 r. – 1 fundacja, koniec XVIII w. – 2 fundacje⁴.

Okolo 1580 r. liczba przywołanych fundacji żeńskich wspólnot zakonnych wynosiła 34 klasztory, a pod koniec XVIII w. wzrosła do 89. Przy czym najwięcej fundacji powstało od końca XVI do połowy XVII w. Jak widać, największy przyrost nowych placówek wśród zakonów żeńskich, które posiadały już swoje domy w Polsce od średniowiecza, dotyczył: benedyktynek, bernardynek, dominikanek, brygidek oraz klarysek. Szczególne miejsce zajmują tu benedyktyнки, które z wyjątkiem jednego domu wywodzą się z odrodzonego dzięki zabiegom ksieni Magdaleny Mortęskiej klasztoru w Chełmnie. Poświęćmy jej oraz podjętemu przez nią dziełu odnowy żeńskiego życia zakonnego nieco więcej miejsca.

Przyszła reformatorka życia zakonnego, ksieni klasztoru benedyktynek w Chełmnie, przełożona kongregacji benedyktynek polskich Magdalena Mortęska urodziła się w 1554 r. w miejscowości Pokrzywno koło Grudziądza⁵. Była najmłodszą córką Melchiora i Elżbiety Kostczanki. Jej brat Ludwik był wojewodą chełmińskim. Po śmierci matki ok. 1558 r. była wychowywana przez ciotkę, która mieszkała w miejscowości Topolno koło Świecia. Do domu rodzinnego powróciła na przełomie 1566 i 1567 r. Chciała wstąpić do klasztoru w Chełmnie, jednak spotkało się to ze sprzeciwem ojca, który podejmował różne kroki, aby plany zakonne wybić córce z głowy. Działania ojca nie tylko nie zmieniły planów Magdaleny, ale utwierdziły

⁴ Eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 116.

⁵ Zob. K. Górski, *Mortęska Magdalena*, [w:] *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, t. 2, Poznań 1972, s. 137-147; idem, *Mortęska Magdalena (1554-1631)*, [w:] *PSB*, t. 22, z. 92, Wrocław-Warszawa-Kraków 1977, s. 6-8; idem, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 93, p. 6; M. Borkowska, *Mniszki*, Kraków 1980; A. Januszek-Sieradzka, *Mortęska Magdalena*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 13, Lublin 2009, kol. 316-317.

ją w zakonnym powołaniu. Pod koniec 1578 r. uzyskała od niego zgodę na spędzenie kilku dni w klasztorze mniszek benedyktynek w Chełmnie. Dla niej osobiście dzień 21 grudnia stał się momentem wstąpienia do klasztoru.

Ojciec początkowo kategorycznie sprzeciwiał się poczynaniom córki, doprowadził do tego, że musiała powrócić do domu w Pokrzywnie. Dzięki wstawiennictwu wielu osób oraz nieugiętej postawie Magdaleny udało się zmienić decyzję jej ojca, który wiosną 1579 r. pozwolił jej na powrót do klasztoru. Dnia 4 czerwca 1579 r. Magdalena złożyła wraz z 12 innymi nowicjuszkami pierwsze śluby zakonne⁶.

Droga zakonna Mortęskiej była nadzwyczaj dynamiczna. Już w 1579 r. została ksienią klasztoru chełmińskiego, a w 1582 r. także przełożoną klasztoru w Toruniu⁷. Napływ nowicjuszek pozwolił na rozwój nie tylko domu chełmińskiego, ale także na powstanie nowych fundacji, które odwoływały się do doświadczenia chełmińskiego. Ksieni zmarła 15 lutego 1631 r. w klasztorze w Chełmnie. W *Kronice benedyktynek poznańskich* jej śmierć odnotowano następująco: „Umarła panna ksieni w dzień sobotni dnia 15 lutego, panna i matka nasza, która przeżyła wiek życia swego w świątobliwości, jasnymi cnotami swemi i świeżem przykładem wszystkim nam zostawszy. Poszła po zapłatę sobie wiecznie zgotowaną, której wysokich cnót nie poważymy się namniej opisywać w tych księgach klasztoru naszego”⁸.

Ksieni Magdalena Mortęska to wielka reformatorka życia zakonnego benedyktynek w Polsce na podstawie ścisłej obserwacji benedyktyńskiej. Kiedy przyszła ksieni wstępowała do klasztoru chełmińskiego, jego kondycja od dłuższego czasu była w opłakanym stanie⁹. Pojawienie się Mortęskiej w klasztorze to początek dynamicznych zmian. W 1605 r. ksieni otrzymała od Stolicy Apostolskiej zatwierdzenie nowej reguły, a co się z tym wiązało – zgodę na kontynuowanie dzieła reformy¹⁰. Decyzja ta zapoczątkowała powstanie nowej jakości życia zakonnego mniszek

⁶ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, wyd. W. Szoldrski, MDCh 1937, 9, s. 514.

⁷ Zob. M. Olesińska, *Benedyktyнки w Toruniu*, SP 2004, 25, s. 239-240.

⁸ *Kronika benedyktynek poznańskich*, oprac. M. Borkowska, W. Karkucińska, J. Wiesiołowski, Poznań 2001, s. 78.

⁹ *Kronika benedyktynek chełmińskich*, s. 510-511.

¹⁰ Zob. M. Mortęska, *Listy i memoriały*, wstęp K. Jakowska, M. Borkowska, red. i oprac. M. Borkowska, Kraków 2019; M. Mortęska, *Nauki i rozmowy*, oprac. M. Borkowska, Kraków 2019; M. Mortęska, *Reguła reformowana*, wstęp i oprac. M. Borkowska, Kraków 2020.

benedyktynek. Klasztory, które funkcjonowały na podstawie doświadczenia chełmińskiego, utrzymywały wzajemne relacje na kształt kongregacji, którą potocznie nazywamy kongregacją chełmińską. Filiacje między poszczególnymi domami przedstawiały się następująco:

- klasztory fundowane z Chełmna: Toruń, Żarnowiec, Nieśwież, Bysławek, Poznań, Jarosław, Sandomierz, Sierpc;
- klasztory fundowane z Torunia: Drohiczyn, Radom, Łomża, Grudziądz;
- klasztory fundowane z Nieświeża: Wilno, Kowno, Mińsk, Smoleńsk, Orsza;
- klasztor fundowany z Jarosławia: Przemyśl;
- klasztor fundowany z Wilna: Kroże;
- fundacje niezależne, które przyjęły obserwację chełmińską po pewnym okresie od założenia: dwa klasztory lwowskie – łaciński i ormiański.

Reforma objęła w sumie ponad 20 klasztorów, chociaż niektóre fundacje nie utrzymały się i funkcjonowały krótko. Jedynym domem zakonnym mniszek benedyktynek w Polsce, który nie podjął wizji odnowy zakonnej, która wyszła z Chełmna, był klasztor w Staniątkach¹¹.

Przywołajmy teraz drugą grupę nowożytnych żeńskich fundacji zakonnych. Chodzi tu o nowe placówki zakonów oraz zgromadzeń zakonnych sprowadzonych z zewnątrz bądź założonych w okresie potrydenckim na ziemiach polskich. Spotykamy tu następujące wspólnoty (w okresie do zaborów): augustianki – 1 fundacja, karmelitanki dawnej obserwacji – 2 fundacje, karmelitanki bose – 8 fundacji, wizytki – 4 fundacje, sakramentki – 2 fundacje, szarytki – 20 fundacji, katarzynki – 5 fundacji, prezentki – 1 fundacja, mariawitki – 19 fundacji¹².

W przywołanych powyżej klasztorach dynamika ich rozwoju była mniejsza niż w przypadku tych zakonów, które posiadały już swoje domy na terenie Polski od średniowiecza. W sumie tych fundacji do końca XVIII w. powstało 63. Trzeba mieć także na uwadze to, że przeszło połowa tych nowych wspólnot to były niewielkie pod względem liczby zakonnice domy zakonne¹³. Reprezentują one bowiem nowy typ żeńskich wspólnot zakonnych o charakterze czynnym, tzw. zgromadzenia zakonne. Myślimy tu dokładnie o siostrach: szarytkach, katarzynkach, prezentkach oraz mariawitkach. Poświęcimy im poniżej nieco więcej uwagi.

¹¹ M. Borkowska, *Słownik mniszek benedyktynek w Polsce*, Tyniec 1989, s. 14-15; eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 139-160, 289-304.

¹² M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 118.

¹³ *Ibidem*, s. 97.

Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a Paulo (tzw. siostry szarytki) zostało sprowadzone z zagranicy. Wspólnota powstała w Paryżu w 1633 r., a jej założycielami byli św. Wincenty a Paulo i św. Ludwika de Marillac. W Polsce wspólnota pojawiła się w 1652 r. Nadmienmy, że początkowo nie była uważana za zakon, tylko za organizację dobroczynną (bractwo), gdyż taką właśnie działalnością zajmowały się siostry szarytki. Klasztorem sióstr miłosierdzia miały być domy chorych. W czasach potrydenckich było to najliczniejsze oraz posiadające największe oddziaływanie oraz znaczenie społeczne zgromadzenie zakonne na ziemiach polskich¹⁴.

Kolejne cztery nowe zgromadzenia powstały już na ziemiach polskich. Stanowią więc przejaw żywotności Kościoła na naszych terenach oraz zapotrzebowania na czynne żeńskie wspólnoty zakonne. Najstarszą wspólnotą jest Zgromadzenie Sióstr św. Katarzyny (tzw. siostry katarzynki). Zgromadzenie zostało założone w 1571 r. przez bł. Reginę Protmann (1552-1613). Regułą dla powstającego zgromadzenia napisał i zatwierdził w 1583 r. biskup warmiński Marcin Kromer, dodajmy, gorący propagator nowego dzieła. Domy zakonne tej wspólnoty związane były zasadniczo z Warmią. Siostry od początku zajmowały się posługą pośród chorych, troszczyły się o sieroty, osoby opuszczone, z biegiem czasu zajęły się także pracą wychowawczą w placówkach oświatowych¹⁵.

W 1583 r. została z kolei zatwierdzona wspólnota mantelatek (siostry augustianki) na Kazimierzu, której założycielami byli matka Katarzyna z Kłobucka (1552-1620) oraz o. Szymon Mniszek (1551-1591), prowincjał augustianów¹⁶.

W 1621 r. zaczęło funkcjonować w Krakowie Zgromadzenie Panien Ofiarowania Najświętszej Maryi Panny (tzw. siostry prezentki). Założycielką wspólnoty była bł. Zofia Czeska (1584-1650). W 1627 r. tworząca się wspólnota zaczęła prowadzić szkołę, która w historii powstającego dzieła odegrała ważną rolę. Zgromadzenie, nie bez trudności, ukształtowało się w połowie XVII w. W omawianym okresie istniał tylko jeden dom zakon-

¹⁴ Zob. A. Schletz, *Historia sióstr miłosierdzia w Polsce*, NP 1960, 12, s. 59-73; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 221-223, 362-370.

¹⁵ Zob. B.G. Śliwińska, *Dzieje zgromadzenia sióstr świętej Katarzyny, dziewicy i męczennicy*, Olsztyn 1998; E.G. Kobiela, *Praca wychowawcza Sióstr św. Katarzyny Dziewicy i Męczennicy w latach 1939-1945*, SW 2003, 40, s. 369-392; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 214-216, 340-342.

¹⁶ Zob. K. Abramczuk, *Matka Katarzyna z Kłobucka i o. Szymon Mniszek – współzałożyciele Zgromadzenia Sióstr św. Augustyna w Polsce*, niniejsza publikacja, s. 41-59.

ny, w Krakowie. Charyzmatem zgromadzenia od początku jest działalność wychowawcza oraz kształcenie dziewcząt, zwłaszcza ubogich¹⁷.

Ostatnim czynnym zgromadzeniem zakonnym, które należy tu przywołać, jest Zgromadzenie Sióstr Mariae Vitae (tzw. siostry mariawitki). Ze względu na specyfikę niewielkich wspólnot, jak i rozproszony materiał źródłowy zgromadzenie to oczekuje na szczegółowe zainteresowanie ze strony badaczy. Nie bez znaczenia, mając na uwadze skromny stan badań, jest także i to, że zgromadzenie to nie przetrwało do naszych czasów. Z opracowań jesteśmy w stanie odwołać się przede wszystkim do prac s. Małgorzaty Borkowskiej. Pierwszy dom zakonne sióstr mariawitek powstał w Wilnie w 1737 r. Wspólnota rozwijała się głównie na obszarze Litwy oraz Rusi, i to przede wszystkim we wczesnym okresie porozbiorowym. Zgromadzenie powstało, aby pomóc w opiece nad katechumenami, konwertytami, głównie z judaizmu. Jego działalność była źródłem licznych konfliktów z gminami żydowskimi. Z biegiem czasu siostry angażowały się także w posługę pośród ubogich dziewcząt, opiekę nad chorymi oraz sierotami¹⁸.

Zakony żeńskie według głównych tradycji

Od soboru laterańskiego IV z 1215 r. obowiązywało w Kościele prawo, które stanowiło, że nowe wspólnoty zakonne przyporządkowywano do istniejących i sprawdzonych już reguł. Jak wiemy, od początku czyniono jednak w tym względzie wyjątki. Dla przykładu już kilka lat po przywołanym soborze zatwierdzono regułę dla wspólnoty założonej przez św. Franciszka. Przyjęte regulacje pomogły jednak w ukształtowaniu się w Kościele katolickim kilku głównych tradycji duchowości zakonnych.

¹⁷ Zob. J. Bar, *Najstarsze dokumenty zgromadzenia pp. prezentek*, NP 1960, 10, s. 209-245; R. Gąsior, T. Matuła, *Szkoła sióstr prezentek w Krakowie w latach 1627-1918*, Kraków 1998; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 216-218, 361.

¹⁸ M. Borkowska, *Dzieje zgromadzenia Mariae Vitae czyli Mariawitek*, NP 2000, 93, s. 107-152; eadem, *Reguła druga mariawitek wileńskich*, NP 2000, 94, s. 333-354; eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 218-221, 348-355. Zob. także: K. Górski, *O zakonie panien mariawitek*, NP 1959, 9, s. 396-407; J. Mandziuk, *Zakony w (archi-) diecezji wileńskiej*, „*Studia Teologiczne. Białystok – Drohiczyń – Łomża*” 1987-1988, 5-6, s. 179-180.

W przypadku zakonów żeńskich, które posiadały swoje klasztory na ziemiach polskich w okresie nowożytnym, spotykamy następujące tradycje:

- augustiańska: augustianki, brygidki, dominikanki, duchaczki, magdalenki, norbertanki, urszulanki, wizytki;
- benedyktyńska: benedyktynki, cysterki, sakramentki;
- franciszkańska: bernardynki, klaryski;
- karmelitańska: karmelitanki bose i karmelitanki dawnej obserwacji¹⁹.

Obediencja zakonna

Epokę potrydencką charakteryzuje zmiana pozycji prawno-organizacyjnej zakonów żeńskich. Od średniowiecza, z małymi wyjątkami, znane nam żeńskie wspólnoty zakonne podlegały zakonom męskim. Znamy jednak pojedyncze przykłady pozostawania czy przechodzenia pod władzę biskupią poszczególnych klasztorów, np. benedyktynki i cysterki na Śląsku i Pomorzu²⁰.

W okresie potrydenckim śledzimy już częstsze zjawisko przechodzenia klasztorów żeńskich pod zwierzchność biskupią. Dla przykładu ok. 1600 r. w diecezji krakowskiej pod rządami biskupa Jerzego Radziwiłła znalazły się prawie wszystkie istniejące klasztory żeńskie²¹. Pod koniec XVI w. pod obediencję biskupów włocławskich przeszedł klasztor cysterek w Żarnowcu²². Dodajmy jednak na koniec, że w części przypadków nawet przy zmianie zależności danej żeńskiej wspólnoty to zakonnicy pełnili nadal posługę kapelanów czy spowiedników.

¹⁹ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim*, s. 207; eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 103-104.

²⁰ Zob. P. Oliński, *Między zakonem krzyżackim a mieszczaństwem pruskim. Uwagi o klasztorach żeńskich w wielkich miastach pruskich*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. A.M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek, Poznań 2004, s. 883-897; M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, P. Oliński, *Księga klasztorów ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, t. 1: *Chełmno*, Toruń 2019, s. 149.

²¹ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 106.

²² Eadem, *Początek i koniec cysterskiej przynależności klasztoru w Żarnowcu*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze...*, s. 873-882.

Oczywiście, trzeba jednak wyraźnie odnotować, że obediencja zakonna w klasztorach żeńskich była cały czas obecna i była ona dominująca. Dotyczyło to szczególnie zakonów ścisłej klauzury, a takie przecież dominowały jeszcze w tamtym czasie. Zmieniły się jednak wyraźnie proporcje. Ok. 1500 r. był to stosunek 6 do 1. Po blisko 300 latach proporcje wyglądały inaczej, mianowicie niecałe 3 obediencje zakonne do 2 biskupich. Siostra Małgorzata Borkowska wyliczyła, że w 1500 r. pod obediencją zakonną pozostawało 31 klasztorów, natomiast pod biskupią tylko 5 wspólnot. W roku 1780 proporcje wyglądały następująco: 63 klasztory pod zwierzchnością zakonną, 44 pod biskupią²³.

Szkoły zakonne

Na koniec poświęćmy nieco więcej uwagi działalności edukacyjnej prowadzonej w okresie nowożytnym przez zakony żeńskie. Obecność dziewcząt oddanych na naukę do klasztorów żeńskich była przez całe średniowiecze zjawiskiem powszechnie spotykanym. Problem pojawił się w dobie potrydenckiej, gdyż taka forma zaczęła pozostawać w konflikcie z zaostrzonym przestrzeganiem klauzury. Jak napisze s. Małgorzata Borkowska: „Potrzeba okazała się jednak silniejsza niż prawo i szkoły zakonne przetrwały”²⁴. W okresie nowożytnym nie prowadziły ich wszystkie zakony, ale wiele tak, np. augustianki, bernardynki, cysterki, dominikanki tercjarki, klaryski, norbertanki, sakramentki, wizytki, a szczególnie benedyktynki reformy ksieni Magdaleny Mortęskiej²⁵.

Mniszki benedyktynki kongregacji chełmińskiej należały do grona wspólnot bardzo mocno dbających o tę właśnie sferę, to one opracowały nawet specjalny program wychowawczy dla dziewcząt²⁶. Znajdujemy

²³ Eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w okresie potrydenckim*, s. 208-209; eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 105-112.

²⁴ Eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 256; zob. także: eadem, *Panny siostry*, s. 78 i n.

²⁵ A. Szylar, *Idealy wychowawcze w klasztorach żeńskich w okresie potrydenckim do początków XIX wieku*, PC 2012, 2(30), s. 11-27; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 255-265.

²⁶ Zob. A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich w latach 1616-1865*, Lublin 2002; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*,

w nim m.in. następujące zalecenie: „Panien świeckich, które rodzicy na naukę oddają, tak uczyć i szanować w Panu Bogu rozkazujemy, żeby i na świecie po nich znać było, że się w klasztorze chowały i ćwiczyły”²⁷.

Wiemy, że spośród oddanych na naukę dziewcząt rekrutowała się w przyszłości niejedna zakonnica, w tym niejedna benedyktynka. Przyklasztorne szkoły przyczyniały się również do tworzenia elity katolickiej, której obecność była Kościołowi w okresie nowożytnym bardzo potrzebna. Nie zapominajmy, że spora część klasztorów, m.in. benedyktynek, z głównym domem w Chełmnie, znajdowała się na obszarach, na których silny był protestantyzm. Można więc stwierdzić, że współtworzenie różnych środowisk wiernych świeckich, m.in. dzięki szkołom klasztornym prowadzonym przez siostry zakonne, było ważnym aspektem ich działalności, a szerzej obecności²⁸.

Podkreślmy jednak wyraźnie, że prowadzenie przyklasztornych szkół nie stanowiło podstawowego zajęcia siostr zakonnych, w tym i mniszek benedyktynek, a w związku z tym nie znajdowało się w centrum życia klasztorowego. Kondycja szkół była uzależniona od możliwości każdego z domów zakonnych. Rzadko było prawdopodobnie tak, jak u benedyktynek radomskich, które szkołę traktowały wyraźnie jako jedno z głównych źródeł swojego utrzymania. W świetle badań wiemy, że przy klasztorze tym mieszkało więcej uczennic, niż było wszystkich mniszek benedyktynek we wspólnocie²⁹.

Można założyć, że przy każdej fundacji benedyktyńskiej mniszki prowadziły szkołę dla dziewcząt. Miejsce, w którym mieszkały uczennice (internat), było oddzielone od pomieszczeń zakonnych. Uczennice miały osobną kaplicę oraz miejsce rekreacji, czyli np. ogród. Oddanymi na naukę dziewczętami zajmowała się zwyczajowo specjalnie wyznaczona do tego dzieła zakonnica. Kiedy była taka potrzeba, było ich więcej. Inne mniszki nie miały tam dostępu. Oczywiście był to jakiś wzorzec organizacyjny,

s. 256; W. Rozynkowski, *Starania ksieni Magdaleny Mortęskiej o rozwój szkolnictwa katolickiego*, NP 2012, 117, s. 137-157; eadem, *Wpływ Magdaleny Mortęskiej na rozwój szkolnictwa katolickiego*, [w:] *Między mistyką a codziennością. Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej*, red. D. Zagórski, P. Hoppe, Ż. Sztylc, Pelplin 2017, s. 107-122.

²⁷ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 256.

²⁸ Zob. K. Maliszewski, *Klasztory w Prusach Królewskich w dobie kontrreformacji (zarys problematyki)*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej...*, s. 244-257.

²⁹ M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 258.

który w konkretnych miejscach mógł z różnych powodów odbiegać od wyznaczonych kanonów³⁰. Liczba uczennic wahała się od kilku w małych klasztorach do 40 i więcej w klasztorach funkcjonujących w dużych miastach, takich jak np. Poznań czy Wilno³¹.

Program nauczania w szkołach zakonnych podlegał w okresie nowożytnym dynamicznym zmianom, jednak w ogólnych pryncypiach składały się na niego zawsze takie elementy jak: nauka czytania i pisania, prosta arytmetyka, katechizm, robótki ręczne oraz śpiew. Nie brakowało także prac fizycznych przygotowujących do przyszłych zajęć w gospodarstwie domowym. Program nauczania ulegał ewolucji i poddawał się zmianom. Pod koniec XVIII w. w szkołach klasztornych pośród przedmiotów pojawiły się: historia, geografia, język francuski oraz muzyka. W kwestiach szczegółowych zakres nauki uzależniony był jednak przede wszystkim od kondycji danej wspólnoty, czyli głównie od składu osobowego konkretnego domu zakonnego oraz oczywiście od samych wychowanek³².

Oprócz edukacji ważnym, a właściwie najważniejszym aspektem szkół przyklasztornych, także i w tych prowadzonych przez benedyktynki chełmińskie, było wychowanie panien³³. Jak zauważyła s. Borkowska w całym długim fragmencie w regule chełmińskiej z 1605 r. poświęconym „pannom świeckim”, czyli uczennicom, brak jest omawiania konkretnych przedmiotów nauki, jest jednak mowa o rozwijaniu charakteru oraz cnót chrześcijańskich³⁴.

Oddziaływanie wychowawcze mniszek benedyktynek na panny świeckie realizowano poprzez: rozmowy z mistrzynią na tematy religijne, częsty rachunek sumienia, regularne przystępowanie do spowiedzi i komunii św., kształtowanie odpowiedniego zachowania na zewnątrz, np. eliminowanie szybkiego, krzykliwego i niewyraźnego mówienia, spokojnego wykonywania różnych czynności oraz poszanowania porządku i czystości. Nie

³⁰ W istniejącym stanie badań możemy się odwołać do niezwykle cennej wspomnianej już pracy poświęconej szkole klasztornej w Sandomierzu: A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich...*, s. 247.

³¹ M. Borkowska, *Benedyktynki*, [w:] *Zakony benedyktyńskie w Polsce. Krótka historia*, Tyniec 1981, s. 174.

³² *Ibidem*, s. 174-175; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 258 i n.; A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich...*, s. 92-93; eadem, *Ideaty wychowawcze w klasztorach żeńskich*, s. 14-25.

³³ M. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII-XVIII wieku*, Warszawa 1996, s. 60-61.

³⁴ Eadem, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, s. 262.

brakowało i wspomnianych już wcześniej prac fizycznych, takich jak palenie w piecu oraz przynoszenie wody³⁵.

Wizja wychowawcza panien oparta była znacząco na doświadczeniu życia zakonnego. Wspomniana wyżej badaczka żeńskiego życia zakonnego s. Małgorzata Borkowska, podsumowując obecność uczennic w klasztorach żeńskich, pisała: „Porządek dnia podobny był do rozkładu zajęć nowicjuszek, tylko bez zakonnych pacierzy oczywiście, bez wstawania w nocy, a za to z pewną ilością czasu na rozrywkę”³⁶.

Nauka w szkołach benedyktyńskich trwała dziennie ok. 5-6 godzin. Szczegółowy rozkład dnia panien świeckich oddanych na naukę i wychowanie przedstawił Karol Górski:

[...] wstawały o godzinie 5 rano, o 5.30 udawały się do kościoła klasztornego na modlitwę poranną, odbywały medytację, słuchały jednej mszy i wracały parami, zawsze w ciszy i milczeniu. Potem miały kwadrans czasu na przygotowanie do lekcji, które trwały do 9. Zapewne były to dwie godziny. Od 9 do 9.30 było śniadanie, potem nauka od 9.30 do 11. O 11 był obiad, potem była rekreacja do 12.30, a dalej nauka do 16, ale skracano ją i o 15.45 panny świeckie szły na litanię do kościoła. Nauka trwała więc dwie godziny i kwadrans. Po litaniach miały dziewczęta czas wolny, z tym że siostra-nauczycielka wskazywała im, co mają robić, i to w milczeniu na chwałę Bożą. Zapewne często przygotowywały lekcje, ale też porządkowały i czyściły rzeczy. Razem było zapewne pięć i pół – pięć i trzy kwadranse nauki i około dwóch godzin pracy i nauki własnej. Potem była wieczerza, zapewne o 18 i krótka rekreacja. O 18.30 panny szły na litanię do wszystkich świętych, odprawiały rachunek sumienia i szły spać³⁷.

Na koniec odwołajmy się jeszcze raz do słów prof. Górskiego, który podsumowując artykuł o znaczeniu ksieni Mortęskiej we wprowadzeniu w Polsce reform trydenckich, napisał m.in. następujące słowa: „Można powiedzieć, że tak jak jezuita przez wychowanie młodzieży męskiej pochodzącej ze szlachty i mieszczaństwa zapewnił w dużej mierze triumf reformy trydenckiej w Polsce, tego samego dokonały benedyktyнки na polu wychowania kobiet”³⁸. Wydaje się, że powyższe słowa mogą trafnie

³⁵ A. Szylar, *Działalność oświatowa benedyktynek sandomierskich...*, s. 57.

³⁶ M. Borkowska, *Życie codzienne*, s. 61-62.

³⁷ K. Górski, *Matka Mortęska*, Kraków 1971, s. 73.

³⁸ Idem, *M. Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej w Polsce*, NP 1971, 34, s. 145.

oceniać znaczenie szkół dla dziewcząt prowadzonych przez benedyktyнки, jak i inne zakony żeńskie w okresie nowożytnym w Polsce.

Zakończenie

Okres nowożytny przyniósł wiele istotnych, a przede wszystkim korzystnych zmian w środowisku zakonów żeńskich w Polsce. Wprowadzane w okresie potrydenckim reformy miały ogromne znaczenie zarówno dla duchowego, jak i organizacyjnego oblicza wszystkich żeńskich wspólnot zakonnych. Dorobek epoki nowożytnej został niestety w znacznym stopniu zniweczony (oczywiście nie do końca) na skutek niszczącego procesu kasat klasztorów podczas zaborów.

